AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ

QIRMIZI KİTABI

FAUNA

üçüncü nəşr

RED BOOK OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

FAUNA

third edition

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ "QIRMIZI KİTAB"ININ REDAKSİYA HEYƏTİ

Redaksiya heyətinin həmsədrləri:
Həbibbəyli İsa, Babayev Muxtar

Redaksiya heyətinin sədr müavini (məsul şəxs):
Hüseynova İradə

Flora üzrə məsul redaktor:
İbadullayeva Səyyarə

Fauna üzrə məsul redaktor:
Eyvazov Ələddin

Redaksiya heyətinin üzvləri:
Kərimov Vüqar (məsul şəxs), Talıbov Tariyel, Əli-zadə Validə, Qurbanov Elşad, Novruzov Vaqif, Qurbanov Maqsud, Məmmədov Tofiq, Muradov Pənah, Ələkbərov İlham, Məhərrəmov Saleh, Əsgərov Aydın, Qənbərov Mirsalam, Əliyev Firuddin, Əlizadə Hikmət, Babayeva Arzu, Fərzəliyev Vahid, Axundov Mehman, Əhmədov Elşad, İsgəndər Elman, Mehdiyeva Naibə, Sneqovaya Natalya, Ağayeva Dilzarə, Sultanov Elçin, Əsgərov Elşad

Tərtibçilər:
Abbasov Abdin, Axundov Mehman, Bağırova Nigar, Bayramov Akif, Bünyatova Səbinə, Cəfərova Sveta, Eyvazov Ələddin, Eybatov Tariyel, Əhmədov Elşad (işçi qrupunun rəhbəri), Əliyev Adil, Əliyev Saleh, Əliyeva Sara, Əsgərov Elşad, Fətullayev Pərviz, Hacıyev Rauf, Hacıyeva Səkinə, Haxıyev Aqil, Həsənov Nicat, Hümbətova Sevinc, Hüseynov Mahir, Hüseynova Ellada, Hüseynzadə Gülər, İbrahimov Şaiq, İsgəndərov Təvəkkül, İsmayılov Qaçay, Kərimli İlahə, Kərimov Tahir, Kərimova İlhamə, Qasımova Gülbəniz, Quliyev Qiyas, Məhərrəmov Mahir, Məmmədov Arzu, Məmmədov Anar, Məmmədov Çingiz, Məmmədov Elçin, Məmmədov İsmayıl, Məmmədrzayeva Esmira, Muxtarov Hafiz, Muradov Azərçin, Musayev Aftandil, Mustafayev Namiq, Nadirli Leyla, Nəcəfov Canbaxış, Nuriyeva İradə, Saruxanova Sevinc, Seyidova Zeynəb, Sneqovaya Natalya, Sultanov Elçin, Süleymanov Süleyman, Tağıyev Əbülfəz, Talıbov Tariyel, Tapdıqova Könül

Koordinator:
İsmayılov Nazim

CİS eksperti:
Ağayeva Cəmilə

Tərcüməçi:
Tahirova Elyanə

Korrektorlar:
Məmmədov Afiq, Mustafayeva Sayat (*azərbaycan dili*), Ağayeva Aytən (*ingilis dili*)

Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitab"ının hazırlanmasında əməyi keçən bütün şəxslərə minnətdarlığımızı bildiririk.

ISBN: 978-9952-37-991-4

SİNİF: Həşəratlar
CLASSIS: Insecta

DƏSTƏ: Pərdəqanadlılar
ORDO: Hymenoptera

FƏSİLƏ: Əsl arılar
FAMILIA: Apidae

QÜVVƏTLİ ANTOFORA

Anthophora robusta (Klug, 1845)

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə beynəlxalq qiymətləndirmə: DD

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə milli qiymətləndirmə: EN B2ab(i,ii)

Təsviri: Bədən uzunluğu 17-21 mm-dir. Baş, döş, ayaqlar və erkəklərdə qarıncığın 1, 2 və 3-cü terqitləri, dişilərdə 1-ci terqit açıq-qəhvəyi rəngli uzun tükcüklərlə örtülmüşdür, digər terqitlərdə tük örtüyü zəifdir. Dişinin 1 və 2-ci terqitləri, erkəklərdə 3-cü terqitin zirvəsində ağ tükcüklərdən ibarət zolaq var. Dişilərdə baş qaradır, erkəklərdə mandibulalar, üst dodaq və üzün yan hissələrində sarı naxışlar var [Алиев, Мареррамов, 2007].

Bioekoloji xüsusiyyətləri: Alçaq dağlıq, orta dağlıq meşə-çöl, çöl, quruçöl və yarımsəhra landşaftlarında d.s.-dən 800 m-dək hündürlüklərdə məskunlaşır. İldə 1 nəsil verir. Yetkin fərdlərə mayın axırlarından iyulun axırlarınadək təsadüf edilir. Çiçəklərin nektar və tozcuğu ilə qidalanır [Məhərrəmov, 2015].
Yayılması: Şamaxı və Lerik rayonlarında, Nax. MR-də təsadüf edilir. Nadir növdür.
Məhdudlaşdırıcı amillər: Dağlıq çöllərdə tikinti işlərinin aparılması, məskunlaşdığı ərazilərin kənd təsərrüfatı məqsədilə istifadəsi, zərərvericilərə qarşı pestisidlərin tətbiqi, həddən artıq otarılma.
Mövcud olan və təklif olunan mühafizə tədbirləri: IUCN-in QS-yə və Azərb. Resp. QK-yə daxil edilmişdir. Rezervasiya yerlərində yasaqlıqların təşkili.
Tərtibçilər: G.Hüseynzadə, M.Məhərrəmov, Ə.Eyvazov
Foto: N.Sneqovaya

Bioecological features: Inhabits low-mountain, mid-mountain forest-steppe, steppe, dry-steppe and semi-desert landscapes at altitudes up to 800 m a.s.l. Gives 1 generation per year. Adults are found from late May to late July. Feeds on nectar and pollen from flowers [Məhərrəmov, 2015].
Distribution: Known from Shamakhi and Lerik districts environs and Nakh. AR. Rare species.
Limiting factors: General building developments in the mountain steppes, the use of habitats for agricultural purposes, the use of pesticides, overgrazing.
Existing and proposed protection measures: Included in the IUCN RL and the RB of Azerb. Repub. Sanctuaries should be organized in reservation places.
Compilers: G.Huseynzade, M.Maharramov, A.Eyvazov
Photo: N.Snegovaya

SİNİF: Həşəratlar
CLASSIS: Insecta

DƏSTƏ: Pərdəqanadlılar
ORDO: Hymenoptera

FƏSİLƏ: Əsl arılar
FAMILIA: Apidae

ERMƏNİSTAN ZOLAQLI ARISI

Bombus armeniacus (Radoszkowski, 1877)

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə beynəlxalq qiymətləndirmə: EN A3c

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə milli qiymətləndirmə: EN B1+2ab(i,ii)

Təsviri: Dişilərin bədən uzunluğu 22-25 mm, erkəklərinki 15-17 mm-dir. Yanaq hissəsi çox uzunsovdur. Bel hissədə qanadlar arasında qara tükcüklərdən bütöv zolaq var, alın və ənsə, arxa ayaq baldırlarının kənarları və qarıncığın son seqmenti (pigidium) qara tükcüklü, qalan hissələri isə sarı tükcüklüdür. Qanadlar qəhvəyi rəngdədir.

Bioekoloji xüsusiyyətləri: Torpaqda yuvalayır. İldə bir nəsil verir. Orta dağlıq dağ-kserofit, dağ-meşə, dağ-kserofit çəmən-kolluq landşaftlarında məskunlaşır. D.s.-dən 2300 m hündürlüklərədək təsadüf edilir [Əliyev, 2013].

Yayılması: Nax. MR-də yayılmışdır [Məhərrəmov, 2015]. Son 20 ildə sayı azalmaqda davam edir.

Məhdudlaşdırıcı amillər: Çəmənliklərdə otlaqların həddən artıq istismarı, məskunlaşma yerlərinin kənd təsərrüfatı məqsədilə istifadəsi, pestisidlərin tətbiqi.

Mövcud olan və təklif olunan mühafizə tədbirləri: SSRİ QK-yə, IUCN-in QS-yə daxil edilmişdir. Məskunlaşma yerlərində heyvan otarılmasının, ot biçininin qarşısının alınması, pestisidlərdən istifadənin azaldılması.

Tərtibçilər: G.Hüseynzadə, M.Məhərrəmov

Foto: N.Sneqovaya

Bioecological features: Nests in the ground. Gives one generation per year. Inhabits mid-mountain mountain-xerophyte, mountain-forest, mountain-xerophyte-meadow-shrub landscapes. Found at altitudes up to 2300 m a.s.l. [Əliyev, 2013].

Distribution: Distributed in the Nakh. AR [Məhərrəmov, 2015]. The population has continued to decline over the past 20 years.

Limiting factors: Overexploitation of pastures in meadows, use of habitats for agricultural purposes, and use of pesticides.

Existing and proposed protection measures: Included in the IUCN RL, RBs of the USSR and Azerb. Repub. Prevention of livestock grazing and haymaking, and reduction of pesticide use in habitats are required.

Compilers: G.Huseynzade, M.Maharramov

Photo: N.Snegovaya

SİNİF: Həşəratlar
CLASSIS: Insecta

DƏSTƏ: Pərdəqanadlılar
ORDO: Hymenoptera

FƏSİLƏ: Əsl arılar
FAMILIA: Apidae

ÇÖL ZOLAQLI ARISI

Bombus fragrans (Pallas, 1771)

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə beynəlxalq qiymətləndirmə: EN A2c+3c+4c

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə milli qiymətləndirmə: EN B2ab(iii)

Təsviri: Dişilərin uzunluğu 28-35 mm, erkəklərin isə 18-23 mm-dir. Bədən qara, qanadlar tünd-qəhvəyidir. Baş qismən sarı, alın və ənsənin kiçik hissəsi qara tükcüklüdür. Döşdə qara tükcüklərdən ibarət aydın zolaq nəzərə çarpır, qalan hissəsi sıx sarı, qarıncıq isə tamamilə sarı tükcüklərlə örtülüdür. Arxa baldırların kənarları qara tükcüklüdür [Əliyev, 2013].

Bioekoloji xüsusiyyətləri: Düzən, dağətəyi və dağlıq çöllərdə yayılmışdır. Torpaqda gəmiricilərin yuvalarında məskunlaşır. İldə bir nəsil verir. Növ süni çoxaldılma üçün əlverişlidir. D.s.-dən 3000 m-dək hündürlüklərə qalxır [Məhərrəmov, 2018; Aliyev, Huseynzade, 2018].
Yayılması: Nax. MR-də, İsmayıllı və Lerik rayonlarında yayılmışdır. Son 30 ildə sayı çox azalmışdır. Lokal məskunlaşma yerlərində tək-tək rast gəlinir.
Məhdudlaşdırıcı amillər: Çəmənliklərdə otlaqların həddən artıq istismarı, məskunlaşma yerlərində qida bitkilərinin azalması, iqlim dəyişikliyi təsirlərinin artması.
Mövcud olan və təklif olunan mühafizə tədbirləri: Məskunlaşma yerlərində heyvan otarılmasının qadağan edilməsi, əkin sahələrinin və pestisidlərdən istifadənin azaldılması.
Tərtibçilər: G.Hüseynzadə, M.Məhərrəmov
Foto: N.Sneqovaya

Bioecological features: Inhabits the plains, foothills and mountain steppes. It nests in the ground in rodent burrows. It has one generation a year. The species is suitable for artificial reproduction. It rises up to 3000 m a.s.l. [Məhərrəmov, 2018; Aliyev, Huseynzade, 2018].
Distribution: Found in the Nakh. AR, Ismayilli and Lerik districts environs. The population has significantly declined over the past 30 years. Occurs singly in local habitats.
Limiting factors: Overexploitation of grassland pastures, reduced forage yields in habitats, increased impacts of climate change.
Existing and proposed protection measures: Grazing should be prevented, the area of agricultural land and the use of pesticides in the habitats should be reduced.
Compilers: G.Huseynzade, M.Maharramov
Photo: N.Snegovaya

SİNİF: Həşəratlar
CLASSIS: Insecta

DƏSTƏ: Pərdəqanadlılar
ORDO: Hymenoptera

FƏSİLƏ: Əsl arılar
FAMILIA: Apidae

FARS ZOLAQLI ARISI

Bombus persicus (Radoszkowski, 1881)

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə beynəlxalq qiymətləndirmə: Yoxdur

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə milli qiymətləndirmə: EN B2ab(ii)

Təsviri: Uzunluğu 18-22 mm-dir. Döşün və qarıncığın orta hissəsi qar kimi ağ uzun tükcüklərlə örtülüdür. Döşün arxa, qarıncığın isə ön və arxa hissələri uzun qara tükcüklərlə örtülmüşdür. "Səbətciyin" tükcükləri ağdır. Qanadlar tünddür [Əliyev, 2013].

Bioekoloji xüsusiyyətləri: Orta dağlıq dağ-kserofit, dağ-meşə, dağ-kserofit çəmən-kolluq, yüksək dağlıq subalp və alp çəmənlik landşaftlarında yayılmışdır. Subalp çəmənlikləri, zınbırtikan və kəklikotu formasiyalarının üstünlük təşkil etdiyi quru yamaclar, bozqır dağ çölləri və bağlarda məskunlaşır. D.s.-dən 3300 m hündürlüklərədək rast gəlinir [Aliyev, Huseynzade, 2018].
Yayılması: Nax. MR-də, Lerik rayonunda rast gəlinir. Azsaylı növdür. Son 30 ildə 1 fərd toplanmışdır. Qafqaz endemikidir.
Məhdudlaşdırıcı amillər: Mal-qaranın otarılması, çəmənliklərin biçilməsi nəticəsində yuvalarının dağıdılması və məskunlaşma yerlərinin azalması.
Mövcud olan və təklif olunan mühafizə tədbirləri: Azərb. Resp. QK-yə daxil edilmişdir. Növün məskunlaşma yerlərində mal-qara otarılmasının, ot çalınmasının qarşısının alınması.
Tərtibçilər: G.Hüseynzadə, M.Məhərrəmov
Foto: N.Sneqovaya

Bioecological features: Inhabits the mid-mountain mountain-xerophyte, mountain-forest, mountain-xerophyte meadow-shrub, high-mountain subalpine, and alpine-meadow landscapes, subalpine meadows, dry slopes, mountain steppes and gardens with a predominance of Cyperaceae and thyme formations. It occurs at an altitude of up to 3300 meters a.s.l. [Aliyev, Huseynzade, 2018].
Distribution: Found in the Nakh. AR, Lerik district. Rare species. Over the past 30 years, only 1 individual has been found. It is endemic to the Caucasus.
Limiting factors: Grazing, destruction of nests and reduction of habitats due to the mowing of grasslands.
Existing and proposed protection measures: Included in the RB of Azerb. Repub. Prevention of livestock grazing and haymaking in the habitats.
Compilers: G.Huseynzade, M.Maharramov
Photo: N.Snegovaya

SİNİF: Həşəratlar
CLASSIS: Insecta

DƏSTƏ: Pərdəqanadlılar
ORDO: Hymenoptera

FƏSİLƏ: Əsl arılar
FAMILIA: Apidae

PORÇİNSKİ ZOLAQLI ARISI

Bombus portchinski (Radoszkowski, 1883)

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə beynəlxalq qiymətləndirmə: Yoxdur

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə milli qiymətləndirmə: EN B2ab(iii)

Təsviri: Dişilərin bədən uzunluğu 21-24 mm, erkəklərinki 15-18 mm, işçi arılarınkı isə 12-16 mm-dir. Baş uzunsov, yanaqlar çox uzundur, dişilərdə yanaq uzunluğu onun əsasının enindən 2 dəfə uzun, erkəklərdə bir qədər qısadır. Alın hissədə tək-tək qara tükcüklər var. Sadə gözcüklərin yuxarı kənarları mürəkkəb gözlərin yuxarı kənarlarını birləşdirən xətt üzərindədir. Qarıncığın ilk 3 terqitindəki sarı tükcüklərin miqdarı daha çoxdur və orada sarı zolaq aydın görünür [Əliyev, 2013].

Bioekoloji xüsusiyyətləri: Qarışıq meşələrdə və dağlıq qurşaqların dağ-kserofit, dağ-kserofit çəmən-kolluq, yüksək dağlıq subalp və alp çəmənlik landşaftlarında yayılmışdır. Dişilər mayın axırları qışlamadan çıxır [Məhərrəmov, 2015].

Yayılması: Nax. MR-də, Göygöl və Gədəbəy rayonlarında yayılmışdır. Azsaylı növdür. Lokal yayılmış stenobiont növdür.

Məhdudlaşdırıcı amillər: Meşələrin qırılması, otlaqların həddən artıq istismarı, təbii ekosistemlərin pozulması.

Mövcud olan və təklif olunan mühafizə tədbirləri: Azərb. Resp. QK-yə daxil edilmişdir. Subalp və alp çəmənliklərində heyvan otarılması və ot çalınmasının məhdudlaşdırılması, rezervasiya yerlərinin qorunması.

Tərtibçilər: G.Hüseynzadə, M.Məhərrəmov

Foto: N.Sneqovaya

Bioecological features: Inhabits the mixed forests and mountain-xerophyte, mountain-xerophyte meadow-shrub, high-mountain subalpine and alpine-meadow landscapes of mountain zones. Females leave wintering at the end of May [Məhərrəmov, 2015].

Distribution: Found in the Nakh. AR, Goygol and Gadabey districts. Rare and local stenobiont species.

Limiting factors: Deforestation, overexploitation of meadows, destruction of natural ecosystems.

Existing and proposed protection measures: Included in the RB of Azerb. Repub. Restriction of grazing and haymaking in subalpine and alpine meadows, protection of habitats.

Compilers: G.Huseynzade, M.Maharramov

Photo: N.Snegovaya

SİNİF: Həşəratlar
CLASSIS: Insecta

DƏSTƏ: Pərdəqanadlılar
ORDO: Hymenoptera

FƏSİLƏ: Halikt anları
FAMILIA: Halictidae

YARIÖRTÜLÜ HALİKT

Halictus semitectus Morawitz, 1874

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə beynəlxalq qiymətləndirmə: EN (B2ab)

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə milli qiymətləndirmə: EN B2ab(iii)

Təsviri: Dişilərdə bədən açıq-yaşıl rəngdədir. Baş və döş metal parıltılıdır. Dişilərin uzunluğu 5,5-6,5 mm, erkəklərin uzunluğu isə 5-6 mm-dir [Məhərrəmov, 2015].

Bioekoloji xüsusiyyətləri: Düzənlik, yarımsəhra, alçaq dağlıq və orta dağlıq dağ-kserofit, dağ-kserofit çəmən-kolluq, dağ-meşə landşaftlarında məskunlaşır. Yetkin fərdlərə aprelin əvvəllərindən iyulun axırlarınadək təsadüf edilir [Гусейнзаде, 2000].

Yayılması: Muğan düzündə, Şəmkir, Ucar, Qazax və Şahbuz rayonlarında təsadüf edilmişdir. Nadir növdür. Son 20 ildə bir dəfə Şahbuz rayonunda rast gəlinmişdir.

Məhdudlaşdırıcı amillər: Otlaq sahələrinin həddindən artıq otarılması, meşə sahələrində insektisidlərdən kortəbii istifadə.

Mövcud olan və təklif olunan mühafizə tədbirləri: IUCN-in QS-yə daxil edilmişdir. İlk dəfə Azərb. Resp. QK-yə daxil edilir. Növün məskunlaşdığı ərazilərdə ot biçininin və həddən artıq otarılmanın məhdudlaşdırılması.

Tərtibçilər: M.Məhərrəmov, G.Hüseynzadə

Foto: Y.Astafurova

Bioecological features: Inhabits flat, semi-desert, low-mountain and mid-mountain xerophyte-mountain, xerophyte-mountain meadow-shrub, mountain-forest landscapes. Adults occur from early April to late July [Гусейнзаде, 2000].

Distribution: Occurs in the Mughan plain, Shamkir, Ujar, Gazakh and Shahbuz districts. Rare species. Over the past 20 years, it was found once in the Shahbuz district.

Limiting factors: Overgrazing, spontaneous application of insecticides in forest areas.

Existing and proposed protection measures: Included in the IUCN RL. For the first time included in the RB of Azerb. Repub. Limitation of grass mowing and overgrazing in the habitats of the species are required.

Compiler: M.Maharramov, G.Huseynzade

Photo: Y.Astafurova

SİNİF: Həşəratlar
CLASSIS: Insecta

DƏSTƏ: Pərdəqanadlılar
ORDO: Hymenoptera

FƏSİLƏ: Yarpaqkəsən arılar
FAMILIA: Megachilidae

GÜLƏBƏNZƏR İKTERANTİDİUM

Icteranthidium cimbiciforme (Smith, 1854)

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə beynəlxalq qiymətləndirmə: Yoxdur

IUCN-in kateqoriya və kriteriyalarına görə milli qiymətləndirmə: EN B2ab(i,ii)

Təsviri: Dişilər 15-20 mm, erkəklər 18-22 mm uzunluğundadır. Baş və döş əsasən sarıdır, qarıncıq terqitləri parlaqdır, yanlardan sarı ləkəlidir.

Bioekoloji xüsusiyyətləri: Alçaq dağlıq və orta dağlıq dağ-kserofit, dağ-kserofit çəmən-kolluq landşaftlarında məskunlaşır. *Apiaceae* fəsiləsi bitkilərinə üstünlük verdiyi ehtimal olunur [Fateryga, Proshchalykin, Maharramov, 2020]. Yetkin fərdlərə may ayının ikinci yarısından iyulun sonunadək təsadüf edilir [Əliyev, Məhərrəmov, Proşalıkin, 2018].

Yayılması: Zaqatala və Şahbuz rayonlarında tapılmışdır. Azsaylı növdür. Son 50 ildə bir məntəqədən toplanılmışdır.

Məhdudlaşdırıcı amillər: Çay vadilərinin əkilib-becərilməsi, kolluq ərazilərin dağıdılması, bağlarda insektisidlərdən kortəbii istifadə.

Mövcud olan və təklif olunan mühafizə tədbirləri: IUCN-in QS-yə daxil edilmişdir. İlk dəfə Azərb. Resp. QK-yə daxil edilir. Çay vadilərində kolluq sahələrinin genişləndirilməsi.

Tərtibçilər: M.Məhərrəmov, G.Hüseynzadə
Foto: M.Proşalıkin

Bioecological features: Inhabits mountain-xerophyte and mountain-xerophyte meadow-shrub landscapes of the low-mountain and mid-mountain belts. Probably, prefers plants of the *Apiaceae* family [Fateryga, Proshchalykin, Maharramov, 2020]. Adults occur from the second half of May to the end of July [Əliyev, Məhərrəmov, Proşalıkin, 2018].

Distribution: Found in Zagatala and Shahbuz districts. Rare species. Over the past 50 years, it has been recorded from one place only.

Limiting factors: Cultivation of river valleys, destruction of shrubs, spontaneous application of insecticides in gardens.

Existing and proposed protection measures: Included in the IUCN RL. For the first time included in the RB of Azerb. Repub. Expansion of areas of shrubs in river valleys is required.

Compilers: M.Maharramov, G.Huseynzade
Photo: M.Proshchalykin